

25. Yılında “Devlet Gibi Görmek”i Okumak

İlker Yasin Durmaz, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0003-4260-8113

E-posta: ilkeryasin.durmaz@erdogan.edu.tr

Yirmi Beşinci Yılında *Devlet Gibi Görmek*'i Okumak

Krzysztof Kieślowski, 1988 yılında On Emir'den esinlenerek beyaz perdeye aktardığı *Dekalog (The Decalogue)* adlı film serisinde Krzysztof adlı bir akademisyen ile oğlu Pawel'in hikâyesini betimler. Krzysztof, film boyunca hayata ve onun anlamlarına ilişkin pozitivist bir tutum sergileyen bir karakter olarak sunulurken oğlu da tanrı, ölüm ve hayatın anlamları gibi sorular ile babasının tutumunu berraklaştıran bir yardımcı oyuncu işlevi görür. Karakterler arasındaki bu ilişki, Pawel'in babasına yönelttiği yeni aldığı patenleri buz tutmuş su kitlesinin üzerinde kullanmak için hangi günün daha uygun olduğu sorusu ile belirginleşir. Krzysztof, bu soruya buz tutmuş su kitlesinin mukavemet gücünü algoritmik yöntemler ile metrikleştirerek cevap verir. Bilgisayar üzerinden geliştirilen bu temsili algoritma, buz kitlesinin gerçekliğiyle uyuşmaz ve sonucunda Pawel'in ölümüne neden olur. Gerçeğin bir çeşit temsile indirgenmesi ile oluşan bu tikel temayı, devlet gibi siyasal organizasyonların makro ölçekteki basitleştirme ve okunaklılık uygulamaları üzerinden ele alan James C. Scott, *Devlet Gibi Görmek* adlı eserinde bu kapsamlı projelere ilişkin çeşitli vaka analizleri sunar. Eser boyunca devletin şemaları, basitleştirme denemeleri, dönüştürücü faaliyetleri ve okunaklılık politikaları belirli toplumsal kalkınma planları çerçevesinde irdelenir.

Scott'un eseri 1998 yılında Yale Üniversitesi Yayınları tarafından *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* özgün adıyla yayımlandı. Eser yayımlandıktan sonra sayısız incelemenin konusu oldu ve yirmi beşinci yılında kalkınma, devlet ve ulus inşa süreçleri gibi çeşitli tartışmalara temel olma niteliğini sürdürüyor. Yayımlanmasından yaklaşık on yıl sonra Versus Kitap tarafından *Devlet Gibi Görmek İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu* başlığıyla Nil Erdoğan çevirisi ile Türkçe 'ye kazandırıldı. Erdoğan'ın çevirisine ek olarak, 2020 yılında Ozan Karakaş çevirisi ile Koç Üniversitesi Yayınları tarafından *Devlet Gibi Görmek Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyeleri* başlığıyla tekrar Türkçe

'ye tercüme edildi. Bahsedilen iki çeviri arasında yapısal farklar bulunmasa da Erdoğan'ın çevirisinin Türkiye'deki siyaset bilimi okuyucusuna daha yakın olduğunu ifade etmeliyim. Erdoğan ve Karakaş'ın çevirileri arasındaki siyaset bilimi jargonuna uygunluk farkı aşağıdaki iki örnek üzerinden betimlenebilir.

Nil Erdoğan çevirisi:

"...bu tür zora dayalı toplumsal düzenlemelerin neden kimi amaçlara oldukça iyi hizmet ederken diğerleri için berbat bir başarısızlıkla sonuçlandığını anlamak için bir yol öne süreceğim" (Scott, 2008: 330).

Ozan Karakaş çevirisi:

"böylesi muazzam toplumsal tesviye işlemlerinin neden kimi amaçlar doğrultusunda hoşgörülebilir ölçüde iyi işlerken başka amaçlar için feci başarısızlıklara uğradığını anlamaya yönelik bir yol önereceğim" (Scott, 2020: 207).

Nil Erdoğan çevirisi:

"herhangi bir idari sistem, abartılı ve büyük ölçüde şematikleştirilmiş bir soyutlama ve basitleştirme sürecinin aracılığı olmaksızın, var olan herhangi bir sosyal topluluğu temsil etmeye muktedir değildir" (Scott, 2008: 45).

Ozan Karakaş çevirisi:

"Kahramanca ve büyük ölçüde projelendirilmiş bir soyutlama basitleştirme işlemi olmaksızın herhangi bir yönetim sistemi *herhangi bir* sosyal temsil etme yetisine sahip değildir" (Scott, 2020: 36).

Yukarıda alıntılanan iki örnekte de görülebileceği çeviriler arasında metnin aslına ilişkin bir sapma bulunmasa da "zora dayalı toplumsal düzenlemeler" tanımlamasının, "tesviye işlemleri" çevirisine nazaran siyaset bilimi okuyucusuna daha yakın olduğu düşünüyorum. Burada vurgulamak istediğim Karakaş'ın çevirisinin Erdoğan'ın çevirisine oranla yetersiz olduğu değil, çeviriler arasındaki siyaset bilimi jargonuna yakınlık ve uzaklık ilişkisidir.

Scott'a (2008: 13) göre, *Devlet Gibi Görmek* yazarın düşünsel izleğindeki bir sapmanın sonucudur. "Devletin neden 'gezen insanlar'ın düşmanı olarak görüldüğünü" anlamaya çalışan yazar nihayetinde devletin göçebelere ilişkin tutumunun daha geniş kapsamda bir yapıya işaret ettiğini fark ettiğini vurgular. Yazar, göçebelere ilişkin "yerleşikleştirme çabalarını inceledikçe, bunları giderek daha çok, bir devletin toplumu daha okunaklı kılma, zorunlu askerlik, isyanın engellenmesi ve vergilendirme gibi klasik devlet fonksiyonlarını kolaylaştıracak şekilde" organize edildiğinin farkına varır (2008: 14). Buradan hareketle Scott (2008: 14), eserin odağını gezen insanlardan devletin "tebaası ve tebaasının

çevresi üzerinde kontrolü yavaş yavaş nasıl ele geçirdiği” sorusuna çevirir. Bu temel sorunun yanında Scott (2008: 330), devletin tebaası ve çevresi üzerindeki egemenlik arayışının nasıl felaketlere dönüştüğü sorusunu da küresel ölçekte cevaplamaya çalışır. Yazar, devletin tebaasını ve tebaasının bulunduğu sosyal çevreyi aşamalı olarak ele geçirmesini ve bu şemaların iflasını dört unsur bağlamında ele almaktadır: “doğanın ve toplumun idari olarak düzenlenişi (*administrative ordering of nature and society*)”, “yüksek modernist ideoloji (*high-modernist ideology*)”, “otoriter devlet (*authoritarian state*)” ve “takatten düşmüş bir sivil toplum (*prostrate civil society*)” (2008: 17-20). Bu dört temel unsura ek olarak, yüksek modernist ideolojinin mahallî olan bilme biçimlerine, yazar bu bilme biçimlerini Yunan tragedyalarından ödünç aldığı “metis” kavramı ile karşılamaktadır, mesafesi toplumsal kalkınma planlarındaki başarısızlığın temelleri arasındadır. Scott’un vurguladığı gibi;

Özetle, bir toplumun okunaklılığı büyük ölçekli toplum mühendisliğinin hayata geçirilmesi olanağını temin eder, yüksek modernist ideoloji buna duyulan arzuyu temin eder, otoriter devlet bu arzu doğrultusunda hareket etme kararlılığını temin eder ve aciz bırakılmış bir toplum da üzerine inşa edilecek düzenlenmiş toplumsal zemini sağlar (Scott, 2008: 20).

Bahsedilen kavramsal ve kuramsal çerçeve uyarınca Scott’un eseri dört bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm “Devletin Okunaklılık ve Basitleştirme Projeleri” adı altında gerçeklik ve temsil edilen arasındaki boşluğu teorikleştirmektedir. Devlet tarafından geliştirilen toplumsal standartlaştırma projelerinin bağlamını açıklamaya girişen yazar, “basitleştirme (*simplification*)”, “okunaklılık (*legibility*)” ve “soyutlama (*abstraction*)” süreçlerinin devletin ontolojik bir parçası olduğu konusunda okuyucuya çeşitli tarihsel örnekler sunar. Yazara göre; “herhangi bir idari sistem, abartılı ve büyük ölçüde şematikleştirilmiş bir soyutlama ve basitleştirme sürecinin aracılığı olmaksızın, var olan herhangi bir sosyal topluluğu temsil etmeye muktedir değildir” (2008: 45). Standartlaştırma, tekbiçimleştirme, okunaklı hale getirme, denetlenebilir kılma gibi işlevsel devlet fonksiyonlarını modern öncesi ve modern dönem bağlamında çeşitli örnekler ile güçlendiren Scott, Fransız Devrimi’nin öncesi ve sonrasındaki tartışmaları sistematik bir biçimde sunar (2008:50-62). Yazarın tematikleştirmeye çalıştığı devlet basitleştirmeleri ve okunaklılık projeleri kadastro haritasının oluşturulmasından soyadı uygulamalarına, dilsel merkezleşme süreçlerinden ızgara plan kentlerine ve metrik aletlerinin standartlaşmasına kadar genişleyen bir yönetsel bağlamı kapsamaktadır. Bu yönetsel bağlam, yazarın gösterdiği gibi temelinde bir “metrik devrime” işaret eder (2008: 58). Metrik devrim tanımlaması, okunaklılık ve basitleştirme projelerindeki karmaşık sosyal olguların nicelleştirilmesi (*quantification*) anlamına gelir.

Devlet nicelleştirmelerinin okunaklılık ve kontrol bağlamında şekillendiği çeşitli tarihsel örnekler ile gösterildikten sonra “Dönüştürücü Vizyonlar” üst başlığı altında yapılandırılan ikinci bölüm, modern devletin görme araçlarının teorik ve pratik bağlamının incelenmesine ayrılmıştır. Otoriter modernist vizyonların nasıl toplumsal kalkınma projelerine zemin hazırladığını göstermeye çalışan yazara göre; “yüksek modernizm” devlet basitleştirmeleri sonucunda gelişen ideolojik arzunun kurumsallaşmış halidir. Teknolojinin ve bilimsel gelişmenin araçlarını kullanarak tepeden inmece kalkınma planlarının ideolojik zemini olan bu görüş yazara göre, bilimsel pratiklerden başka bir bağlama sahiptir (2008: 18). Scott’un vurguladığı üzere bu kurumsallaşmış arzu biçimi, yekpare bir siyasal örüntü çizmemektedir. Rıza Şah’tan Lenin’e ya da Amerikan tarım uygulamalarından Sovyet tarım uygulamalarına kadar geniş bir zemine sahip olan “yüksek modernizm ideolojisi”, basitleştirilmiş kalkınma planlarının uygulanması için gereken arzuyu temin etmektedir (2008: 146). Scott bu bölümde kapsamlı bir “yüksek modernist ideoloji” tarifi yapmakta ve bu ideolojilerin sahne aldığı toplumsal kalkınma planlarını mercek altına almaktadır. Bu toplumsal kalkınma planları modern bir kent yaratma arzusuyla geliştirilen ve Le Corbusier’nin şahsında beliren modernist kent planlama vizyonlarıdır. Brasilia’dan Chandigarh’a kadar uzanan bu kentsel vizyon, temelinde okunaklılık ve basitleştirme projelerinin yüksek modernist ideoloji ile kaynaşmış bir formunu sunar. Aynı zamanda bu bölümde “taksidermi” karşıtı yazarların görüşlerine de yer veren Scott, Jane Jacobs’un kent ve yüksek modernizme dair eleştirilerini paylaşmaktadır. Yazarın Jacobs’a referansla gösterdiği gibi, “toplumsal düzen T cetvelleri ve sürgülü cetvellerle yaratılan bir mimari düzenin eseri değildir” (2008: 211). Yüksek modernist planlamanın Sovyet örneklerini ise Lenin’in *Ne Yapmalı?* adlı eseri üzerinden inceleyen yazar, Lenin’in yüksek modernist savları tam anlamıyla paylaştığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Lenin ve çağdaşları ile çarpıcı bir benzerlik kuran Scott, Lenin’i Sovyet ideolojik yelpazenin tam karşısında konumlanan Taylorist ve Fordist eğilimler ile beraber düşünmektedir. Yazara göre, “Lenin, Fordist ve Taylorist üretim teknoloji karşısındaki coşkusu bakımından kapitalist çağdaşlarının çoğuyla birleşir” (2008: 252).

Yüksek modernist ideolojinin bağlamlarını hem sosyalist hem de kapitalist paydaşlar üzerinden vurguladıktan sonra yazar odağını kırsal yerleşim uygulamalarına ve üretimin toplumsal mühendislik formlarına çevirir. Bu kapsamda üçüncü bölüm, “Kırsal Yerleşimin ve Üretimin Toplumsal Mühendisliği” başlığı çerçevesinde yapılandırılmıştır. Kırsal yerleşimler üzerindeki yüksek modernist uygulamaları devletin basitleştirme ve okunaklılık projeleri kapsamında değerlendiren yazara göre, kırsal yerleşimcilere yönelik sinoptik planlar aynı zamanda bir devlet temerküzü projesidir (2008: 291). Kırsal kalkınma planlarının doğa ve insan üzerindeki gerçekdışı ideallerini

konu alan Scott'a göre, "kırsal kalkınma uygulamaları tikelliği yok etmekte ve düzeni minyatürleştirmektedir" (2008: 298). Tanzanya'da başlatılan *ujamaa* köy seferberliğinden Sovyet tarım uygulamalarına, Etiyopya ideal köylerinden Amerikan çiftlik uygulamalarına kadar uzanan bu gerçek dışı idealleştirmeler, yerel olanı ya da bir diğer ifadeyle "metis"i dışladığı oranda başarısız olmuşlardır. Yazarın metis olarak adlandırdığı pratik ve deneyime dayalı bilginin yüksek modernist uygulamalarca göz ardı edilmesi, toplumsal kalkınma projelerinin başarısızlığının altında yatan temel bileşenlerdendir. Bu bağlamda, tarım pratikleri de mikro düzeyde olumsaldır (2008: 401). Modernist ideolojiler tarafından göz ardı edilen bu olumsuzluk, bahsedilen kalkınma planlarının miyop doğmasına neden olmuş ve yerelin sahip olduğu "polikültür" uygulamalarını "monokültür" uygulamalar ile değiştirmeyi arzulamıştır. Yazara göre bu arzuların doğal sonucu kitlesel felaketler, kıtlıklar ve doğa talanıdır (2008: 379). Buradan hareketle Avrupa-merkezci tünel anlayışına ve modernitenin kalkınma reçetelerine eleştiri geliştiren yazar, evrensel bilgiye karşı yerel olanın öne çıkarılmasını salık vermektedir (2008: 382).

Dördüncü ve son bölümde ise James C. Scott, evrensel ve yerel bilgi arasındaki ilişkiyi kuramsallaştırmaktadır. "Kayıp Halka" başlığı altında metis olarak adlandırdığı yerel ve pratik bilgidен kaynaklanan bir düşünme biçimini ya da bilgi edinme yöntemini değerlendiren Scott'a göre: "metis, bir bakıma hiçbir formülün uygulanamayacağı dehanın alanı ile alışkanlıkla öğrenilebilecek kodlanmış bilginin alanı arasındaki büyük boşlukta yer alır" (2008: 474). Yunan tragediyalarından Scott'un anlam dünyasına sızan metis kavramı, daima yerel ve tikel bir düzene işaret eder (2008: 474). Yazar, tikel bilgi bağlamında değerlendirdiği metisi analogik yöntemler ile açıklamayı dener. Yazara göre bahsedilen analogilerden en anlamlısı dil ile kurulan analogik ilişkidir (2008: 498). Bir dilin kendiliğindenliğini metisin oluşum biçimleri ile kıyaslayan yazara göre, metis değişkenler arasında bir kavrayıştır (2008: 469) ve aynı zamanda tüm insan faaliyetlerinde kendini gösterir (2008: 470). Yerel bilgi ve pratiklere olan bu vurgu, yazarı metis'in demokratik olarak dağıtıldığı varsayımlarına götürmez. Scott, yerel bilgi ve pratiklerinden de eşitsizliğin aracı olabileceğinin farkındadır. Bu bağlamda yazar, özcü yerel ve muhafazakâr tanımlamalardan uzaklaşır. Dahası, Scott standart bilginin üretiminin bazı durumlarda daha genel demokratik bir yapıda olduğunu iddia eder. Eserde vurgulandığı üzere: "Standart bilginin üretimi bazı becerilere daha genel- demokratik- bir erişim sağladı, bu beceriler uzun bir çiraklıkta ısrar etmesi ya da katılımı toptan kabul etmemesi olası bir loncanın tekelinde değil artık" (2008: 502).

Tartışmalar ve Kısıtlar

Devlet Gibi Görmek, pozitivist mantık ile bezenmiş yüksek modernist ideolojilerin devletin zor araçlarını kullanarak zayıf bir sivil toplum karşısında nasıl felaketlere yol açabileceğinin kapsamlı bir anlatısını sunar. Zayıf bir sivil toplum, yüksek modernist ideoloji ve devletin zor araçlarının birleştiği toplumsal kalkınma projelerinin karşısında ise yerel ve dinamik olan bir bilme biçimi olan “metis” yer almaktadır. Bu bağlamda *Devlet Gibi Görmek*, yerel olana ilişkin güçlü bir çağrıdır. Bu çağrı, merkezi ve bürokratik olarak yönlendirilmiş ya da bürokratik kibir (*bureaucratic hubris*) ile bezenmiş devlet uygulamalarının ya da piyasa yönelimli tekbiçimleştirme çabalarının karşısında yer alır. Yukarıda bahsedildiği gibi, kitap yayım tarihinden sonra İngilizce konuşan dünyada çeşitli tartışmalar yarattı. Bunlardan birisi kitabın klasik liberal teori ile kurduğu ilişkidir. Piyasaya devlet müdahalesinin kaçınılmaz olarak felaketle sonuçlanacağını klasik liberal teori aracılığıyla vurgulayan alan Deepak Lal, kitabın temelinde yeni bir şey söylemediğini iddia eder. Karl Polanyi'nin (2016) piyasayı devletin varlığına koşut olarak değerlendirdiği savlarının kitabın merkezinde olduğunu iddia eden Lal'a (2000: 140-142) göre, eser iktisatçılar için malumun ilanıdır. Eserin klasik liberal teori ile kurduğu ilişkiye ek olarak, metis merkezli tarımsal organizasyonlar da eleştirilerin odağındadır. Micheal Adas (2000: 963), metis merkezli tarımsal uygulamalarının maliyetlerinin yüksek olacağını ve uygulanamayacağını ekonomik bağlamları öne çıkararak vurgular.

Tartışmaların epistemolojik bağlamı ise devlet kavramının neliğine ilişkindir. Esere getirilen eleştirilerde devletin başarılı ve başarısız yüksek modernist uygulamalarının devlet içindeki rekabet eden gruplar ile ne ölçüde ilişkili olduğu sorusu merkeze alınır. Scott'un devleti yekpare bir örüntü içerisinde resmettiği savlarına dayanan bu eleştiriler, devletin heterojen gruplar tarafından temsil edildiğini vurgular. Buradan hareketle kitabın güçlü bir vaka analizi yaptığı ama teorik anlamda zayıf olduğu saptaması yapılıır (Man, 1999: 1815; Harris, 2001: 185). Bir diğer eleştiri odağı ise eserin Batı merkezli refah devlet uygulamalarını ya da bir diğer deyişle okunaklılık programlarının pozitif sonuçlarını göz ardı ettiğine ilişkindir. Bu argümanlara göre, Scott'un merkezine aldığı gelişmekte olan ülkelerin aksine, okunaklılık uygulamalarının toplumsal sonuçları Batı'da farklı bir biçimde ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan fenomen felaketlere yol açmamış aksine toplumsal faydayı artırmıştır (Murphy, 1999: 557). Eser, vaka seçimine ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Francis Fukuyama (1998: 121) esere ilişkin tek eleştirisinin Tennessee Vadi Projesinin (*Tennessee Valley Authority*) vaka analizleri dışında tutulmasına yönelik olduğunu vurgular. Thomas Johnson da (2001:180) yüksek modernist ideolojilerin temsilcileri arasında neden Nazi Almanya'sının önemli figürlerinden olan Albert Speer'in bulunmadığını sorgular. Vaka seçimine ilişkin eleştirilerin temelinde, Scott'un

piyasa yönelimli basitleştirme ve okunaklılık projelerini dışarıda bıraktığına ilişkin düşünce yer alır.

Yukarıda vurgulanan kısıtların yanında, bu çalışmanın dikkat çekmek istediği nokta metis ve insan merkezli bilgi arasındaki ilişkidir. Yüksek modernist ideolojilerin toplumsal kalkınma planlarının başarısızlığının nedenlerini metisi göz ardı etmek ya da karmaşıklığı kavrayamamak olarak saptayan Scott, buradan hareketle temsil edilemezlik (*non-representational*) nosyonuna ulaşır. Bu temsil edilemezlik nosyonu, temelinde insan merkezli metis bilgisine ilişkindir. Buna rağmen Nigel Thrift'in (2007) vurguladığı gibi, coğrafya elle tutulur olmayan karmaşıklıkları barındırır. Mikro düzeyde olumsal olduğu gibi aynı zamanda insan dışı etkenleri de içerisine alır. Scott'un eseri boyunca vurgulanan minyatürleşme, monokültür, tekbiçimleştirme ya da genel olarak mekânsal karmaşıklığı karşı çeşitli sadeleştirme biçimleri, mekân ve coğrafya çalışmalarında da sıklıkla işlenmiştir (Murdoch, 1998; Laurier, 2010). Mekânsal karmaşıklık ve temsil edilemezlik sorunları üzerine genişleyen bu literatür, insan olmayan eyleyenleri (*non-human actants*)¹ de sürece dahil ederek benzer bir bağlamda yüksek modernist vizyonları dışlamaktadır. Bu çalışmaların Scott'un saptamalarının yanında gösterdiği fenomen ise, coğrafi karmaşıklığın sadece insan merkezli kurgulanan yerel ve pratik bilgiye indirgenemeyeceğidir. Tekbiçimleştirilemeyen süreçler insan olmayan eyleyenlerin paydaş olduğu bir duruma işaret eder ve karmaşıklık sadece insanın doğaya ait bilgisine indirgenemez. Dolayısıyla yüksek modernist ideolojilerin yerel ve pratik olana ilişkin bilgisi tam ve eksiksiz olsa dahi planlanan toplumsal kalkınma projelerinin miyop doğması engellenemez. İnsanların, hayvanların ve diğer tüm canlı organizmaların etkileşimde bulunduğu bir zemin olarak mekân, daima karmaşıklığa içkindir.

Eserin yayımlanmasından yirmi beş yıl sonra Türkiye'deki bürokratik uygulamalara ilişkin eleştirilere referans noktası olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Oysa Scott'un oluşturduğu kavramsal ve kuramsal çerçeve, Türkiye'nin tarihsel serüvenine ilişkin anlatılara anlamlı katkılar yapabilme potansiyelini taşır. Erken Cumhuriyet Döneminde uygulanan soyadı uygulamaları, dilsel merkezleşme süreçleri gibi çeşitli ulus inşa süreçleri Scott'un odağından okunabilir ve Erken Cumhuriyet'in "tebaasına ve onun bulunduğu çevreye" aşamalı olarak hâkim olmasının izleri sürülebilir. Faysal Bari (2000), kitap üzerine yazdığı incelemeyi politikacıların bu kitabı okuması gerektiği yönünde bir uyarı ile bitirir. Ben bu incelemede böyle naif bir iyimserlik içerisinde değilim. Fakat şehirlerin deprem dolayısıyla devasa zararlar gördüğü ve yeniden inşa çalışmalarının gündemde olduğu bu zaman diliminde, Scott'un toplumsal kalkınma planlarının neden miyop doğduğuna ilişkin soruşturmalarının anlamlı

sonuçlarının olabileceğini düşünüyorum.

Sonnotlar

1 Bruno Latour, *actor* yerine *actant* kavramsallaştırmasını tercih etmektedir (Latour, 1996).

Teşekkür

Bu çalışmanın erken biçimlerine yaptığı katkılardan ötürü Prof. Dr. Metin Yüksel'e teşekkür ederim. Aynı zamanda Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi programındaki Modern Dünyanın Oluşumu adlı dersin katılımcılarına; Haktan Kalır, Saltuk Buğra ve Yasin Kabataş'a da çok şey borçluyum.

Kaynakça

- Adas M (2000). 'Seeing Like a State', Review of Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *Journal of Social History*, 33(4), 959–963. <http://www.jstor.org/stable/3789172>
- Bari F (2001). Review of Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *The Pakistan Development Review*, 76-78
- Fukuyama F (1998). Review of Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J.C. Scott. *Foreign Affairs*, 121.
- Harris L vd. (2001). Book Review: Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *Progress in Development Studies*, 1(2), 183–185. <https://doi.org/10.1177/146499340100100213>
- Johnson T (2001). Review of Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *African Studies Review*, 44(1), 177–179. <https://doi.org/10.2307/525426>
- Lal D (2000). Review of Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *The Independent Review*, 5(1), 140–142. <http://www.jstor.org/stable/24562403>
- Latour B (1996). *On Actor-Network Theory: A few clarifications*. *Nomos*, 369-381.
- Laurier E (2010). Bruno Latour. İçinde: Hubbard P ve Kitchin R (der), *Key Thinkers on Spaces and Place*, London: Sage Publication, 434-443.
- Mann M (1999). Review of Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J.C. Scott. *American Journal of Sociology*, 104(6), 1813–1815. <https://doi.org/10.1086/210224>
- Durmaz İ Y (2023). 25. Yılında "Devlet Gibi Görmek"i Okumak. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1137-1138.

Murdoch J (1998). The Spaces of Actor-Network Theory. *Geoforum*, 357-374.

Murphy S R (1999). 'Behold Behemoth', Review of Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *The Review of Politics*, 61(3), 553–557. <http://www.jstor.org/stable/1408477>

Polanyi K (2014). *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Çev. A. Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.

Thrift N (2007). *Non-Representational Theory: Space, Politics, Affect*. London: Routledge